

ILJA LEMEŠKIN
Prahos Karolio universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: senoji baltų literatūra ir raštija, lyginamoji folkloristika, leksikografija, baltistikos istorija.

RANKRAŠTINIS FRYDRICHUI WILHELMUI HAKUI PRISKI- RIAMAS VOKIEČIŲ–LIETUVIŲ KALBŲ ŽODYNAS ČEKIJOJE¹

Manuscript German–Lithuanian Dictionary
Credited to Friedrich-Wilhelm Haack
in the Czech Republic²

ANOTACIJA

Klementinume saugomas lituanistinis leksikografinis šaltinis, datuojamas XVIII a. trečiuoju–ketvirtuoju dešimtmečiais, į akademinę Vienos ir Prahos terpę pateko ne vėliau kaip 1777 m. Straipsnyje nagrinėjama Prahos rankraštinio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno su Austrija susijusi istorija – 1777–1861 m. laikotarpis. Bandoma nustatyti žodyno savininkus, tyrėjų–„naudotojų“ gretas. Keliamas klausimas, kodėl ir kokiomis aplinkybėmis žodynas pateko į Vieną, o vėliau į Prahą, kuo jis buvo svarbus.

¹ Straipsnis parengtas pagal Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuojamą projektą *Friedrichui Vilhelmui Haackui priskiriama rankraštinio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno (XVIII a. pr.) tyrimas ir rengimas spaudai* (sutarties Nr. K-4/2012, sudaryta 2012-02-01).

² The article is written under the framework of the project *The research and Redaction of the Manuscript German–Lithuanian Dictionary Credited to Friedrich-Wilhelm Haack (beginning of the 18th century)*. (Contract No.K-4/2012, conclusion date 01/02/2012).

ESMINIAI ŽODŽIAI: vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, Rytų Prūsijos leksikografija, Frydrichas Vilhelmas Hakas, Motiejus Philonomas Benešovskis, Josefas Valentinas Zlobickis, Josefas Dobrovskis, Pavelas Josefas Šafařík, Františekas Ladislavas Čelakovskis, Leopoldas Geitleris.

KEYWORDS: German–Lithuanian dictionary, lexicography of the East Prussia, Friedrich-Wilhelm Haack, Matouš Benešovský Philonomus, Josef Valentin Zlobický, Josef Dobrovský, Pavel Josef Šafařík; František Čelakovský, Leopold Geitler.

ANNOTATION

The Lituianistic lexicographic source stored in the Clementinum and dating back to the third and fourth decades of the 18th century found its way to the academic environment of Vienna-Prague no later than in 1777. The Austrian history of the Prague manuscript of the German – Lithuanian dictionary between the periods of 1777–1861 is analysed in the article. It is attempted to identify the owners of the dictionary alongside with the researchers – ‘users’. The question why and under what circumstances the dictionary appeared in Vienna and later in Prague, and what significance it contained is raised.

Kodeksas, pavadintas *Hacke. Lexicon Lithuanicum* (užrašas ant nugarėlės), šiuo metu saugomas Klementinume, Čekijos Respublikos Nacionalinės bibliotekos Rankraščių ir senųjų leidinių skyriuje (*Národní knihovna Oddělení rukopisů a starých tisků*, signatūra XVI.F.30). XVIII a. trečiuoju–ketvirtuoju dešimtmečiais datuojamą rankraštinę knygą sudaro dvi dalys. Pirmoji (2r–344v) yra vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, kuris atstovauja Mažosios Lietuvos nuorašų grupei, apimančiai: *Lexicon Lithuanicum*³, Krause’s žodyną⁴, Richterio žodyną⁵, *Clavis Germanico–Lithvana*⁶, žodyną su signatūra *Msc. 84 4*⁷. Antroji dalis (nuo 345r) – daug autentiškesnis, pažangesnis leksikografinis sumanymas *Observatio de origine Verborum Littwhaniorum*, tiksliau, jo pradžia (plačiau apie rankraštinių šaltinių, jo sandarą, sudedamųjų dalių pobūdį bei autorystę žr. Lemeškin 2012, 2013). Sprendžiant pagal vandenženklus Mažojoje Lietuvoje sukurtas leksikografinis paminklas, ko gero, netrukus atsidūrė Halėje. Apie tai byloja Halės realijas minįs donacinis įrašas (1r), kuriame žodyno autorystė priskirta Frydrichui Wilhelmui Hakui (Friedrich Wilhelm Haack):

Auctor Hacke
War Prediger in Lithauen. Hat zu
Halle studirt. Seine Sprach=
lehre soll auf dem Weisenhause
gedruckt seyn. Dono dedit
[D]. Baumgarten

³ XVII a. vidurys; saugomas LMAB RS: f. 137–10; faksimilė: *Lexicon Lithuanicum* 1987.

⁴ XVIII a. trečiasis–ketvirtasis dešimtmečiai; saugomas LLTIB R: f. 1 – 5792. Dėl rankraščio datavimo žr. Drotvinas 1984.

⁵ Richterio (arba Klaipėdiškių) žodynas datuojamas 1728 m.; saugomas Francke’s įstaigų archyve Halėje: AFS_t J 84.

⁶ Saugomas LMAB RS: f. 137 13-14; išleistas Vincento Drotvino 1995–1997 m. – *Clavis Germanico–Lithvana* 1995–1997.

⁷ Iki Antrojo pasaulinio karo saugomas Karaliaučiaus slaptajame karališkajame archyve Rėzos fonde; šiuo metu laikomas neišlikusiu.

„Autorius Hacke buvo pamokslininkas Lietuvoje. Mokėsi Halėje. Jo kalbinis darbas turi būti / turbūt išleistas Weisenhause spaustuvėje. Padovanojo Baumgartenas“.

Sekanti proveniencija (1r) nurodo jau kitą leksikografinio paminklo gyvavimo kontekstą – akademinį Austrijos Vengrijos:

Ex Libris Josephi Zlobický
Professoris litteratura Bo-
hemica Vienna 1777.

1875 m. rankraščinio žodyno duomenimis kukliai pasinaudojo čekų slavistas, lituanistas Leopoldas Geitleris (1847–1885). Į savo *Beiträge zu Nesselmanns litauisch-wörterbuch* jis įtraukė (Geitler 1875: 74–123) leksemas *merlė* (p. 96), *patupelis* (p. 103) ir *pranaras* (p. 104) su pastaba *aus einem in der prager bibliothek aufbewahrten lit. wörterbuche*. Kelintais metais jo panaudotas žodynas pateko į „Prahos biblioteką“, t. y. į tuometinę Prahos Imperatoriškąją karališkąją viešąją bei universitetinę biblioteką, nėra aišku. Bibliotekos antspaudas *REGIAE BIBLIOTH. ACAD. PRAGEN.*, išspausť keliuose rankraščinės knygos lapuose, buvo naudojamas nuo bibliotekos įkūrimo, t. y. nuo 1777 m., iki XIX a. pradžios. Žodynas taip pat figūruoja seniausiam (XIX a. pirmosios pusės) bibliotekos fondų apraše, konkrečiai jo pagrindinėje dalyje, kuri apima laikotarpį iki 1861 m.

Taigi Mažosios Lietuvos kilmės leksikografinis darbas Austrijos Vengrijos teritorijoje yra tvirtai paliudytas jau 1777–1861 m. laikotarpyje. Kartu iškyla šie klausimai:

1. Kada tiksliau, t. y. 1777 m. ar iki jų, kodėl ir kokiomis aplinkybėmis žodynas tapo Josefo Valentino Zlobickio (Zlobický) nuosavybe?
2. Kodėl ir kada iš Vienos žodynas iškeliavo į Prahą, kokio asmens iniciatyva pateko į viešosios universitetinės bibliotekos fondą?
3. Kuriems Prahos baltistams žodynas buvo prieinamas, t. y. kaip ir kuo paveikė XIX a. čekų filologijos raidą?

Atsakymų į šiuos ir kitus klausimus ieškosime šiame straipsnyje.

1.

Siekdami nušviesti lituanistinės leksikografinės medžiagos atsiradimą, jos sklaidą, aktualumą Čekijoje, dėmesį iš pradžių nukreipsime į ankstesnę epochą. Atsižręžimas į lingvistikos istoriją, konkrečiai į XVI a. pabaigą, padeda geriau suprasti XVIII–XIX a. Prahos filologų požiūrį į baltų kalbų leksikos išteklis.

Kalbos grynumo lygmeniu lituanistinė tema Čekijoje pirmą kartą suskamba 1587 m. Protoslavisto Motiejaus Philonomo Benešovskio (Matouš Benešovský Philonomus, 1550–1595) Prahoje išleistas veikalas *Knížka slow Cžeských wyložéných*

Knjžka slow Českých wyloženyh odkud swjij počátek magí yaký gest gegich rozum, Knihovna Národního musea, sign.: 26.D.41

odkud swjij počátek magí (totiž) yaký gest gegich rozum („Čekiškų žodžių knygelė, paaiškinanti, iš kur jie yra kilę ir kokia jų reikšmė“) yra laikomas pirmuoju slavų kalbos etimologiniu žodynu. Lietuvių kalba jame figūruoja ne pagrindiniame tekste (kaip dabar įprasta), bet autoriaus prakalboje, kur skleidžiamos čekų kalbos gryninimo mintys. Neįprastas, mūsų šiuolaikiniu požiūriu, ir lietuvių kalbos vaidmuo šioje prakalboje. Ji suprantama ne kaip viena iš visaverčių prokalbės realizacijų, bet kaip gąsdinantis pavyzdys. Lietuvių kalba čia virsta ekolingvistine baidykle, kuri sąmoningesnius čekus turėtų perspėti ir krepsti prie grynios čekiškos kalbėsenos:

Ar daug kuo skirsimės nuo papūgos, šarkos ir kitų paukščių, kurie moka žmogaus kalba kalbėti, bet be razumo, nes nežino, ką kalba? Taigi, kai daug vokiškų ir lotyniškų žodžių į savo kalbą primaišysime ir jų nebesuprasime, būsime panašūs į tuos nerazumnius paukščius, kurie, kaip jų klegėjimui buvo pasiūlyta, taip (kaip buvo išmokyti) ir prakalba. Galų gale neišvengiamai atsitiks taip, kad turėsime kalbos mišinį, nelyg kaip Lietuva, tauta, pagal savo vardą susidedanti iš įvairių liaudžių, kadangi *Litua* yra

Collectium nomen, žymintis įvairių žmonių daugybę, kurie [žmonės] iš graikų, slavų, italų ir vokiečių kalbų turi vieną pinklybę. Dėl to tiek daug nesistebiu nemokytais žmonėmis, kurie neatsižvelgdami razumo [reikšmių] bet kaip kartoja kitus. Stebiuosiu tais, kurie dedasi mokytais arba iš tikrųjų [tokie] yra, kad į savo raštus įtraukia daug nežinomų, nemalonių ir ištarimui dažnai tikrai sunkių žodžių. Kam tas žodis *Erbanuňky*, kam *Halspant*, *Armpant* ir kiti nevikrūs žodžiai, kurių nesupranta nesuskaičiuojama daugybė žmonių? Kodėl čekiškai neturiu sakyti *Prezwěděňij*, o pagadintą graikų žodį *pranostyka*, kuris užtemdo reikšmę ir prasmę? (Benešovský 1587: 6–7)⁸

Atrodo neįprasta, kad M. Benešovskis, dar žinomas ir kaip 1577 m. *Grammatica bohémica* autorius, tuometinę visuomenę baugina būtent lietuvių kalba. Čekų ausims ji turėjo būti negirdėta. Galbūt panašaus griežtumo teiginys, išsakytas apie kokią čekams daug prieinamesnę kalbą, iš skaitytojų sulauktų prieštaravimų. Tolimos neva „užterštos“ bei „maišytos“ kalbos pavyzdys šiuo atžvilgiu galėjo būti daug parankesnis. Tačiau kokių sumetimų autorius beturėtų, kalbėdamas bei šį tą apie lietuvių kalbos pobūdį teigdamas, vis tiek savo pasvarstymuose turėjo remtis kuo nors konkrečiu.

Negalima atmesti galimybės, kad jis turėjo tam tikros asmeninės, t. y. gyvos, kad ir fragmentinės, patirties (yra pagrindo manyti, kad kaip pasiuntinybės lydinčio asmuo trumpai lankėsi Lenkijoje). Nuomonę apie šią kalbą galėjo perimti ir iš kitur, t. y. galėjo ją savo veikale tik pakartoti. Galima nurodyti ir įmanomą šaltinį. Tokias žinias Čekijoje galėjo skleisti čekų jėzuitas Baltazaras Hostounskis (*1535–1600 06 07), kuris 1571 m. grįžęs iš Vilniaus Prahos jėzuitų kolegijoje dėstė lotynų, graikų kalbas, teologiją (plačiau žr. Narbutas 2011: 58–60). Minėtoje kolegijoje kaip tik tuo metu studijas turėjo baigti Motiejus Benešovietis (apie tokį jo ketinimą – baigti studijas pas jėzuitus – sužinome iš dokumentinių šaltinių, plačiau žr. Koupil 2007: 223–234). Požiūrį į lietuvių kalbą kaip kalbų mišinį galėjo suformuoti Vilniaus kolegiją steigiantys jėzuitai, tačiau jis galėjo būti paveldėtas ir iš ankstesnių laikų. Jo atspindžių randame jau XIX a., pavyzdžiui, Simono Daukanto literatūrinėje polemikoje su mokytais vyrais, kurių akyse „Lietuvos kalba būk esanti sąmėžiniu visokių kalbų“ (Daukantas 1976: 64). Be to, derėtų atsižvelgti į dar vieną svarbią aplinkybę. M. Benešovskis buvo glaudžiai susijęs su Emauso vienuolynu, kuriame klebonavo iki 1592 m. Šiame Prahos Naujojo miesto utrakvistų vienuolyne, dabar vadinamame taip pat *Na Slovanech*, ilgiausiai išliko slavų liturgija (Huňáček 1975). Manoma, kad čia, pagal fundatoriaus Karolio IV sumanymą bei jo politinius planus, buvo kaupiamos jėgos bei atitinkami raštijos ištekliai, reikalingi imperijai plėsti į Rytus. Amžiaus pradžioje ši slavų raštijai ypatingai reikšminga vieta, ko gero, praverė ir Pranciškui Skorinai, kuris, pagal Petro Voito atribuciją, pavaizdavo (kaip padėkos ženklą) vienuolyną savo rusėniškoje Prahos biblijoje – iliustracija *Oсада Иерусалима* (*Книги... царствъ...* Praha, 1518, f. 183; Voit 2014). Deja, mūsų

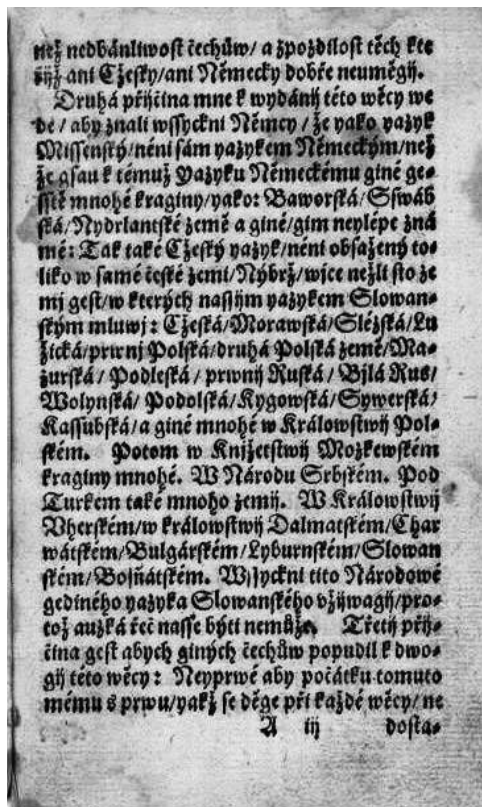
⁸ Šią ir kitas citatas vertė straipsnio autorius.

dienų nepasiekė vienuolyno bibliotekos aprašas, iš kurio galėtume spręsti apie vienuolyne tuomet saugotus slavistinius bei baltistinius paminklus.

Šiaip ar taip, Prahoje 1587 m. skleista nuomonė apie lietuvių kalbos savybes buvo kilusi iš gretinimų su slavų kalbomis, kurioms aptariamoji knyga tiesiogiai skirta. Pastarųjų, t. y. slavų, kalbų gramatinė sandara tuomet jau buvo neblogai aprašyta (taip pat ir paties M. Benešovskio dėka), tačiau lietuvių kalbos gramatikos dar reikėjo laukti iki 1653 m. Natūralu, kad nepalankus požiūris į lietuvių kalbą grindžiamas ne gramatinių dalykų tarpusavio lyginimu, bet rankraščiais, nelingvistinio pobūdžio paminklais, konkrečiai jų leksika. Taigi *komponentų teorijos* (Dini 2009) rėmuose buvo interpretuojami leksikos ištekliai. Lietuvių kalbos žodyne buvo atitinkamai išskiriami sudedamieji sluoksniai: graikų, slavų, italų ir vokiečių kalbų. Tokiam reikalui geriausiai tiko kaip tik leksikografiniai šaltiniai (viduramžiais – Elbingo žodyno tipo). Iš jų, ypačingai už etninės Lietuvos ribų, ilgai sprendžiama apie kalbų specifiką ir jų tarpusavio santykius. Toks darbo metodas, deja, neapsiribojo laikais, kai Čekijoje formavosi paleokomparatyvistinės sampratos užuomazgos. Jis buvo paplitęs XVIII a. ir net XIX a. pirmoje pusėje. Tradicinė, iš senovės paveldėta tendencija dirbti su žodynais, ko gero, nulėmė ir Mažosios Lietuvos vokiečių–lietuvių kalbų žodyno atsiradimą Vienoje, o vėliau Prahoje.

Žvilgsnis į M. Benešovskio knygą atskleidžia dar vieną svarbią aplinkybę, kuri ir XVI a. pabaigoje, ir XIX a. pradžioje skatino domėtis ir tyrinėti lietuvių leksikografiją. Lietuvių kalbos žodynai buvo ypatingai svarbūs nustatant slavų kalbų, resp. tautų paplitimą. M. Benešovskio veikale ši pastanga realizuojama akivaizdžiai. Autorius, pabrėždamas „čekų–slavų kalbos“ reikšmę bei menkindamas vokiečių kalbą, bando aprėpti visą plačią slavų pasaulio geografiją:

Antra priežastis skatina mane šį dalyką išleisti – idant žinotų visi vokiečiai, kad vokiečių kalba kaip sumaišyta nėra vien tik vokiečių, bet prie tos pačios vokiečių kalbos dar nemažai kitų kraštų [priklauso], pavyzdžiui, Bavarija, Švabija, Nyderlandų žemės ir

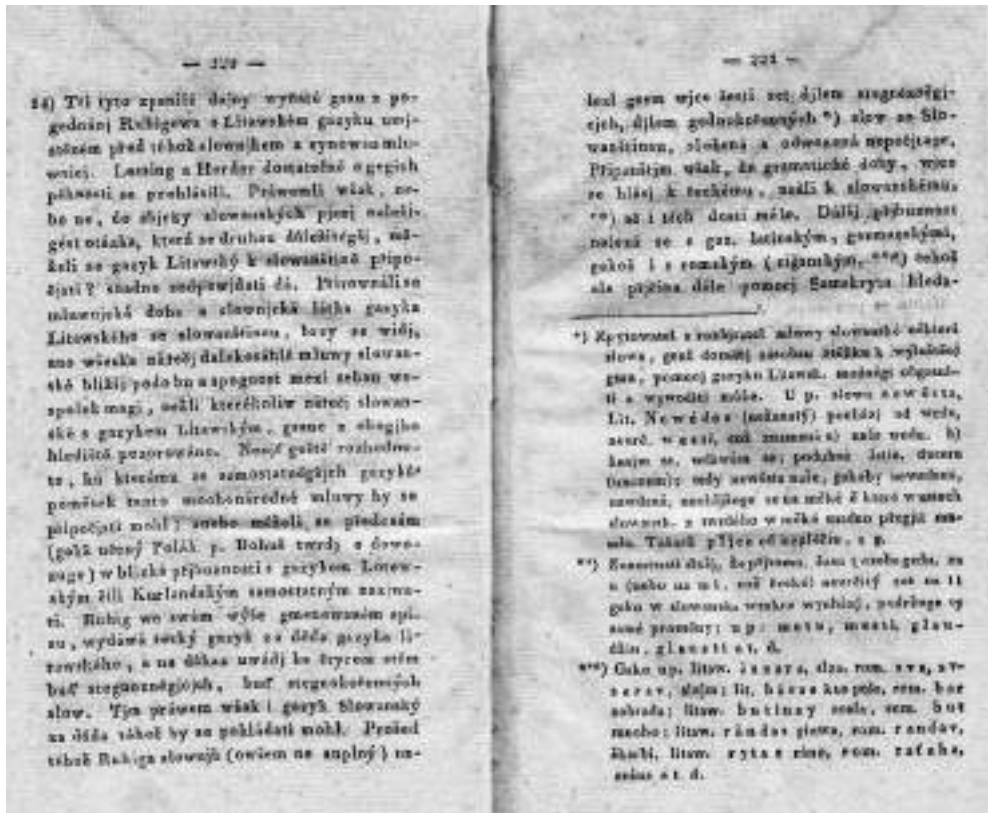

kitos jiems labiau žinomos. Lygiai taip pat ir čekų kalba neatsiranda tik pačioje čekų žemėje, bet yra daugiau negu šimtas žemių, kuriose mūsų slavų kalba kalbama: Čekija, Moravija, Silezija, Lužicos, Mažosios Lenkijos, Didžiosios Lenkijos žemės, Mozūrija, Palenkė, Didžioji Rusija, Baltoji Rusia, Voluinė, Podolė, Kijevo žemė, Severščina, kašubų ir daugelis kitų Lenkijos karalystėje. Be to, Maskvos kunigaikštystėje daugybė sričių. Serbų tautoje. Daug žemių turkų [valdoma]. Vengrijos karalystėje, Dalmatijos, Kroatijos, Bulgarijos, Liburnijos, Slovėnijos, Bosnijos karalystėje. Visos šios tautos vieną slavų kalbą vartoja, dėl to siaura mūsų kalba būti negali.

[...] Ciceronas kieno kalboje pasiekė didelės garbės ir pagyrų? – Žinoma, kad savo gimtojoje. Taip pat ir Demostenas toje kalboje, kurioje gimė, garsėja kaip iškalbingas buvęs. Taip pat ir apie tai žinome, kad nei graikų, nei lotynų kalba negali prilygti slavų kalbai, nes visos tos graikų žemės jau slaviškai kalba. Ir turkų valdose kroatų kalba gerokai paplito. Graikų bei lotynų kalba žuvo, šiek tiek painiojasi tarp mokytų žmonių, bet nėra jokios atskiros žemės, kuri arba graikiškai, arba lotyniškai kalbėtų. O mūsų kalba didelę pasaulio dalį aprėpė tokiu mastu, kad jokia kita [kalba] po dangaus skliautu negali jai visiškai prilygti. (Benešovský 1587: 5, 7–8)

Savaime suprantama, kad dėl savo tariamojo užterštumo lietuvių kalba nepatenka tarp savų prestižinių slavų kalbų. Lietuvos *Collectium nomen* nerandame ilgame slavų žemių išvardijame tarp Čekijos, Moravijos, Silezijos, Lužicos, Lenkijos ir pan. Autoriaus argumentaciją lemia XVI a. lingvistinės minties lygis. Žvelgiant iš šiuolaikinės perspektyvos, to amžiaus tyrimų pobūdis atrodo gana savotiškas, tačiau savo pažangumu stebina pagrindinė išvada, kad lietuvių kalba nepriklauso slavų kalboms. Šios 1587 m. išvados vertė ryškėja XIX a. pirmosios pusės filologijos kontekste, kai baltai dar neretai priskiriami slavams. Nekelia abejonės, kad Halės proveniencijos žodynas XVIII–XIX a. buvo patrauklus ir reikalingas, norint išspręsti nuo M. Benešovskio laikų aktualų baltų ir slavų tarpusavio santykių klausimą. Tikriausiai dėl to žodynas atsirado Vienoje, o vėliau ir Prahoje.

Minčių, lingvistinio tyrimo tęstinumą gerai iliustruoja XIX a. pirmosios pusės čekų filologo Františeko Ladislavo Čelakovskio (Čelakovský, 1799–1852) veikla. Kaip baltistas F. L. Čelakovskis pirmą kartą pasireiškė 1825 m., leisdamas *Slowanské národní písně* (t. 1 – 1822, t. 2 – 1825, t. 3 – 1827). Į antrą tomą jis įdėjo tris lietuvių dainas, paimtas iš Pilypo Ruigio *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimo: Laučenj newėsty* (*Asz atsisakiau sawo moczuťtei...*, p. 200–202 = Ruhig, Nr. 3, p. 77–78), *Nepracowité dēwče* (*Asz turrėjau žirgužėli...*, p. 202–205 = Ruhig, Nr. 2, p. 76–77), *Dceruška wyprowodiwšj milého* (*Anksti rytą, rytuži...*, p. 205–206 = Ruhig, Nr. 1, p. 75–76). Visos šio stambaus tritomio rinkinio dainos išleistos originalo kalba su paraleliniu vertimu į čekų kalbą. Tai buvo daroma tam, kad skaitytojas savo akimis įsitikintų kalbų giminiškumu. Lietuvių dainų atsiradimas šiame rinkinyje rodo, jog rengėjui rūpėjo baltų ir slavų kalbų panašumas.

Kodėl lietuvių dainos atsirado slavų dainų rinkinyje, gana detaliai, pasiremdamas kalbiniais argumentais ir M. Benešovskio teiginiais, aiškina pats F. L. Čelakovskis:

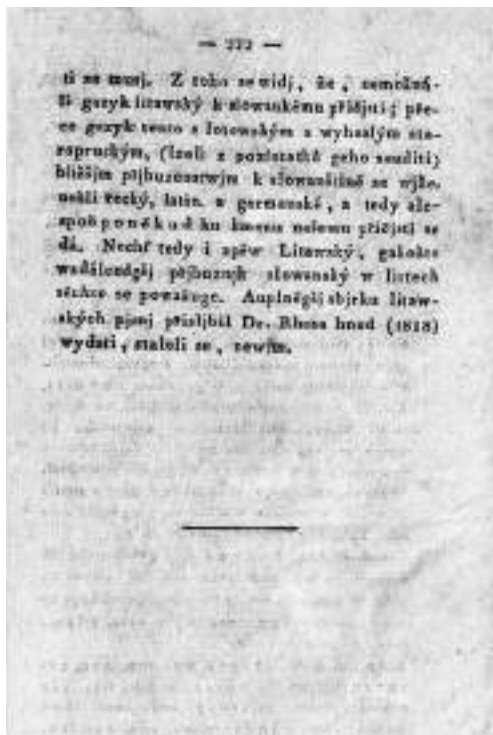
Šios trys žavingos dainos yra paimtos iš Ruigio traktato apie lietuvių kalbą, pridėto prie jo žodyno ir jo sūnaus gramatikos. Lesingas ir Herderis pakankamai pranešė apie jų grožį. Pagrįstai ar ne jos priklauso „Slavų dainų“ rinkiniui? Į tai – ir į kitą dar svarbesnį klausimą: ar galima lietuvių kalbą priskirti prie slavų kalbų? – galima lengvai atsakyti.

Lyginant lietuvių ir slavų kalbų gramatinę sandarą bei žodyną, iškart matyti, kad visos gausios slaviškosios kalbos yra panašesnės ir daugiau susijusios tarpusavyje, negu bet kuri iš slavų kalbų ir lietuvių kalba, lyginant [jas] iš abiejų pozicijų. Kol kas nėra nuspręsta, prie kurių iš savarankiškesnių kalbų būtų galima priskirti šį daugiatautės kalbos mišinį. Nenuspręsta, ar galima (kaip tvirtina ir įrodinėja mokytas lenkas p. [Ksaveras] Bogušas) jį, artimai giminingą latvių, kitaip sakant, Kuršo kalbai, pavadinti savarankiška kalba. Ruigys aukščiau minėtame savo veikle graikų kalbą laiko lietuvių kalbos senele ir pateikia, tai įrodinėdamas, apie keturis šimtus taip pat skambančių arba tos pačios šaknies žodžių. Tačiau lygiai taip pat ir slavų kalbas galima laikyti ta pačia senele.

Peržiūrėjęs to paties Ruigio žodyną (kad ir nepilną), radau daugiau negu šešis šimtus žodžių, kurie panašiai skamba arba turi bendrą šaknį⁹ su slavų kalbomis, sudurtinių ir išvestinių neskaitant. Tačiau sutikčiau, kad [lietuvių kalbos] gramatinė sandara turi daugiau bendrybių su graikų negu slavų¹⁰ kalbomis, nors ir to gana mažai. Kita giminystė randama su lotynų, germanų kalbomis, taip pat ir su romų (čigonų¹¹) kalba, bet jos priežastys turi būti ieškomos toliau pasitelkiant sanskritą. Iš to matyti, kad jeigu lietuvių kalbos ir negalima priskirti prie slavų, vis dėlto ši kalba – drauge su latvių ir išnykusia senąja prūsų kalba (kiek galima spręsti iš jos likučių) – artimesne giminyste daugiau šliejasi prie slavų, negu graikų, lotynų bei germanų kalbų, tad bent iš dalies prie mūsų kamieno priskirtina.

Tad tegul ir čia, šiuose puslapiuose, lietuvių dainos suvokiamos kaip tolimesnis slavų giminaitis. Pilnesnį lietuvių dainų rinkinį dr. Rėza prižadėjo tuoj (1818) išleisti; ar taip įvyko – nežinau. (Čelakovský 1825: 220–222)

1825 m. *Slavų liaudies dainose* paskelbta gana išsami pastaba apie lietuvių kalbą, jos pobūdį ir santykį su kitomis kalbomis, visų pirma slavų; šioje pastaboje akivaizdus tekstologinis ryšys su 1587 m. Prahos lingvistine publikacija (M. Benešovskis: *Nebo Lytwa geft Collectium nomen / lidu množstwij rozličného znamenagjcy / Kteřij z Ržckého / z Slovanského / z Wlaškého a z Německého yazyku gednu zpllete-*

⁹ Slavų kalbų tyrėjas bei aiškintojas kai kurių žodžių kilmę, kurią gimtosios kalbos žodynu (gimtosios kalbos ištekliais) sunkiai įmena, lengviau gali paaiškinti ir išvesti pasitelkęs lietuvių kalbą. Pavyzdžiui, žodis *nevėsta*, lie. *nevėdes* kilęs iš *vedu*, inf. *vesti*, kas reiškia: a) mūsų “vedu”, b) “ženįm se, wdawám se”, panašiai kaip lotynų *ducere (uxorem)*. Taigi mūsų *nevėsta* lyg būtų nevedžiojama, nevesta, nepaisant minkšto *ž*, kuris slavų lūpose lengvai išvirto į minkštą. Taip pat *pljce* [plaučiai] iš *izsplěču* ir kt.

¹⁰ Tinka pažymėti, kad esamojo laiko 1 a. vienaskaitos *-u* (arba *-mi*, kas yra graikų) visur pastoviai atitinka, kaip slavų kalbose, bendratį – *-ti*, lygiai taip pat kaitoma, pvz.: *metu*, *mesti*, *glaudžiu*, *glausti* ir t. t.

¹¹ Kaip, pavyzdžiui, lie. *ąszara*, ro. *avs* ‘ašara’, *avsarav* ‘ašaruoti’; lie. *bàras*, ro. *bar* ‘daržas’; lie. *butinay*, ro. *but* ‘daug’; lie. *ràndas*, ro. *randav* ‘škarbi’; lie. *rytas*, ro. *rafaha* ‘iš ryto’ ir t. t.

nicy magij – F. L. Čelakovskis: *Nenijť gešťě rozhodnuto, ke kterému ze samostatnějšich gazyků poměsek tento mnohonárodné mluvy by se připočísti mohl*), turėjo didelės reikšmės. Išsamų atsakymą į F. L. Čelakovskio iškeltą klausimą amžiaus viduryje davė Augustas Schleicheris (Schleicher 1853: 320–334).

Pateiktas F. L. Čelakovskio svarstymas mums svarbus dėl santykio su Klementinume saugomu rankraštiniu vokiečių–lietuvių kalbų žodynu. 1825 m. leidinys liudija, kad dirbdamas su P. Ruigio žodynu F. L. Čelakovskis atrinko daugiau kaip šešis šimtus žodžių, kurie panašiai skamba arba turi bendrą šaknį su slavų kalbomis. Šios leksemos sudarė lietuvių kalbos žodyno branduolį, kurio tikslas – atskleisti lietuvių ir slavų kalbų panašumą. Šis baltų ir slavų bendros leksikos branduolys nuo 1825 m. iki maždaug 1852 m. buvo plečiamas, ir plečiamas kaip tik remiantis mums rūpimo Mažosios Lietuvos leksikografinio veikalo pagrindu (apie tai toliau).

Taigi galima padaryti kelias bendro pobūdžio išvadas, susijusias su aptariamojo vokiečių–lietuvių kalbų žodyno atsiradimu bei jo recepcija Čekijoje:

- a. Rankraštinis žodynas, amžininkų priskirtas F. W. Hakui, Prahos arba Vienos atžvilgiu nėra *vietinis*. Jis nėra kilęs iš Emauso vienuolyno rinkinio, jo nesukūrė Vilniuje dirbę jėzuitai (šia prasme pirmoji pažintis su leksikografiniu paminklu sukėlė nusivylimą). Žodyno atsiradimas Austrijos Vengrijoje – antrinis, vėlyvas reiškiny, nulemtas akademinų, lingvistinių sumetimų;
- b. Rėmimasis leksikos ištekliais (ir lietuvių kalbos), pasitelkus komponentų teoriją atspėjant nagrinėjamų kalbų savybes, kalbos mokslui Čekijoje buvo būdingas mažiausiai nuo XVI a. pabaigos. Tai skatino sistemingą rankraštinų, o vėliau ir spausdintų žodynų kaupimą ir darbą su jais. Panaši metodika taikoma jau XIX a. pradžioje;
- c. Litanistinės medžiagos, tarp jų ir Mažosios Lietuvos žodyno, patekimą į Austrijos Vengriją nulėmė nuo senų laikų aktuali lyginamoji slavistikos, baltų ir slavų kalbų santykių problematika.

2.

Pirmasis Austrijos Vengrijoje žinomas žodyno savininkas 1777 m. proveniencijoje įvardytas kaip Bohemijos literatūros profesorius Vienoje. Šias pareigas J. V. Zlobickis (1743–1810) ėjo nuo 1775 m. spalio 7 d. iki mirties. Paskyrimas pirmuoju čekų kalbos ir literatūros profesoriumi Vienos universitete buvo susijęs su organizaciniais nuopelnais, visų pirma su slavų kalbų studijų plano *Entwurf eines Slawischen Instituts* parengimu, kuriuo, norint įtraukti gyvų kalbų dėstymą, buvo siekiama reformuoti Vienos aukštąją mokyklą. Dar prieš tai, 1773 m. spalio 24 d., Marija Teresė dėl kito nuopelno (akušerijos vadovo *Wedenj k prawému, a dokonálemu Babjmu Uměnj: we Wjdni s Sfulcowým Pjřmem* 1773 m. vertimo į čekų kalbą)

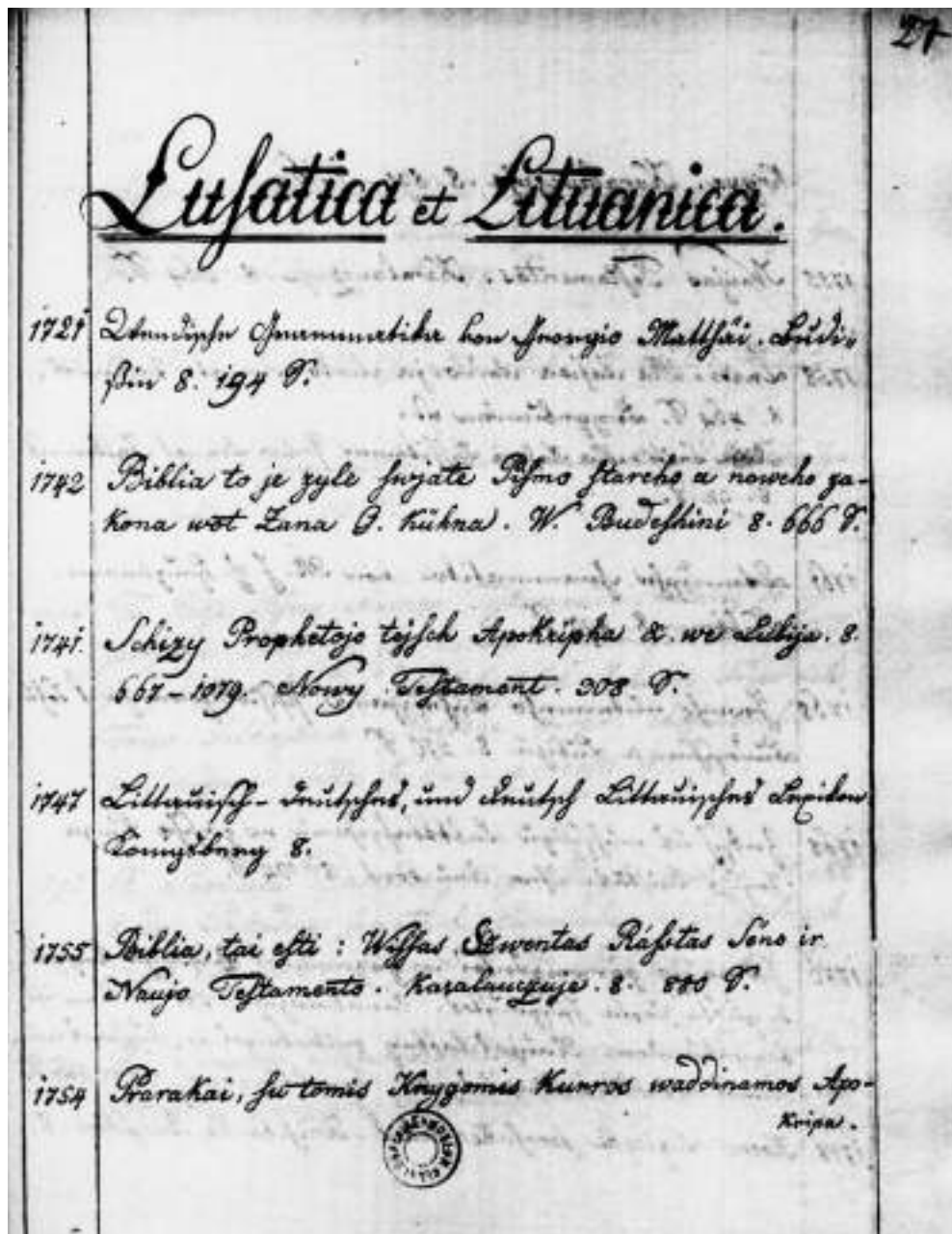
J. V. Zlobickį paskyrė Vienos Naujojo miesto imperatoriškosios bei karališkosios Teresės karo akademijos čekų kalbos mokytoju.

Pajamos universitete nebuvo pakankamai didelės, dėl to gabiam filologui teko dirbti valdininku Aukščiausioje teismo įstaigoje (*Oberste Justizstelle*), kurioje taip pat pasiekė aukštą rangą. Nemažai lako ir pastangų turėjo išieškoti cenzoriaus veiklai, vertimams, be to, uždariaudavo ir kaip privatus Vienos aristokratų palikuonių mokytojas. Įvairialypė J. V. Zlobickio veikla trukdė moksliniam darbui, dėl to didžioji dalis sumanymų liko nerealizuota arba nepabaigta, o tarp pastarųjų – slavų kalbų gramatikos rašymas.

Lyginamosios slavų kalbų gramatikos atsiradimas buvo glaudžiai susijęs su profesoriavimu karo mokykloje, o nuo 1775 m. – Vienos universitete. Slavistikos koncepciją atskleidžia jau minėtas J. V. Zlobickio parengtas studijų planas *Entwurf eines Slawischen Instituts* (Reichel 2004: 238–242). Pagal jį slavistikos dalykai buvo gvilde-nami paskaitose (tris–keturias valandas per savaitę), kurių dalis vyko mokslininko bute. Jame (dabar Bäckerstraße 14) dviejų semestrų kursas buvo pradedamas slavistikos įvadu, kuris negalėjo apsieiti be lietuvių (baltų) kalbos aptarimo. Dėstymas namie (kitoje gatvės pusėje priešais universitetą) buvo naudingas tuo, kad tyrėjas prireikus iš savo asmeninės bibliotekos galėdavo bet kada paimti reikalingą leidinį arba rankraštį (taip pat ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyną), panaudoti dėstydamas, paskolinti. Įvade, be kito ko, buvo nagrinėjama slavų kalbų įvairovė, praslavų kalba ir jos suskilimo priežastys. Deja, slavų kalbų lyginamoji gramatika nebuvo užbaigta ir išleista. Parengiamąją medžiagą tyrėjas maždaug aštuntame XVIII a. dešimtmetyje perdavė mokiniui Maximiliánui Václavui Šimekui (1748–1798), tačiau „nedėkingas asilas“ (kaip vėliau mokytojas pavadino savo darbo tęsėją) projekto neužbaigė (J. V. Zlobickio parengtą medžiagą čekų kalbos gramatikai nekorektiškai, be papildymo ir pakeitimo, išleido savo vardu: M. Schimek, *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur*, Wien: gedruckt bei Christian Friederich Wappler, 1785)¹².

Nėra lengva spręsti, kuriais metais ir kodėl rankraštiniis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas paliko milžinišką J. V. Zlobickio asmeninę biblioteką. Po filologo mirties bibliotekos laukė liūdnas likimas. 17 000 vienetų knygų rinkinys, deja, buvo suskaidytas ir laikui bėgant ištirpo. Mes disponuojame tik aprašais, sudarytais filologo įpėdinių iniciatyva, kurie leidžia įsivaizduoti bibliotekos turinį. Vienas mums žinomas aprašas saugomas Vienoje, kitas – Prahoje, tačiau nė viename iš jų žodynas nėra nurodytas.

¹² Su Maximiliáno Šimeko rankraštiniu palikimu išsamiai dirbo habil. dr. Taťána Vykypělová (Vykypělová 2012). Tyrėja mielai konsultavo dėl rankraštinių M. Šimeko sudaromos visų slavų kalbų gramatikos nuotrupų. Jokių užuominų arba minčių apie lietuvių kalbą čia nėra. Jokie leksikografiniai šaltiniai taip pat nėra minimi.

Šaltinis, pavadintas *Katalog slavik knihovny J. V. Zlobického*, saugomas Prahos Nacionalinio muziejaus bibliotekoje (Knihovna Národního muzea, IX E 37a), nurodo (27r–28v):

- 1747 Littauisch-deutsches, und deutsch Littauisches Lexicon. Königsberg 8.
 1755 Biblia, tai esti: Wiſſas Szwentas Ráſtas Séno ir Naujo Teſtamento. Karalauczuje. 8. 880 P.
 1754 Prarakai, ju tomis Knygomis Kurros waddinamos Apokripa. Karaláwczuje. 8. 891-1416.
 1755 Naujas Teſtamentas. Karalauczuje. 8. 364 P.

Iš esmės turime du leidinius: P. Ruigio 1747 m. lietuvių–vokiečių, vokiečių–lietuvių kalbų žodyną (*Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Lexicon, worinnen ein hinlänglicher Vorrath an Wörtern und Redensarten, welche sowol in der H. Schrift, als in allerley Handlungen und Verkehr der menschlichen Gesellschaften vorkommen, befindlich ist / mit möglichster Sorgfalt, vieljährigem Fleiss, und Beyhülfe der erfahrensten Kenner dieser Sprache gesamlet von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Insterburgischen Hauptamtes*. 1747) ir Adomo Frydricho Schimelpenigio parengtą antrąjį Jono Bretkūno Biblijos leidinį (*Biblia, tai esti: Wissas Szwentas Rásztas, Séno ir Naujo Testamento / pagal wokiszką pėrstátimq d. Mertino Luteraus, su kiekvieno pėrskyrimo trumpu praneszimmu, ir reikalingu pazenklinnimu tu paczû žodzû, kurrie kittose pėrskyrimose randomi, nû kellû mokytojû Lietuwoj' lietuwiszkay pėrstattytas, ir antrq kartq iszspáustas*. 1755), kurio sudedamosios dalys buvo: *Prarakai, su tomis knygomis kurros waddinamos Apokrypa [...]* ir *Naujas Testamentas, musû Pono bey Iszgannytojo Jezaus Kristaus*.

Vienos Nacionalinėje bibliotekoje saugomas *Catalogus librorum impressorum et manuscriptorum ad historiam Slavorum praecipue veero Tschechorum facientium* (Österreichische Nationalbibliothek, *Sammlung von Handschriften und alten Drucken*, cod. 13788), parengtas Josefo Dobrovskio (Dobrovský), baltistikos šaltinių sąrašą papildė (f. 50v) dar viena knyga: *Dictionarium Polono-Latino-Lottavic: opus [...] P. georgii Elger. S. J. Vilnae 1683. 8. (674P)*.

Baltistinė bibliotekos dalis, ko gero, neapsiribodavo vien nurodytais leidiniais. Laikui bėgant bibliotekos sudėtis keitėsi. Iki XVIII a. aštunto dešimtmečio, kol lyginamoji slavistika buvo aktuali, lituanistinių šaltinių turėjo būti žymiai gausiau. Mažosios Lietuvos kilmės rankraštinių vokiečių–lietuvių kalbų žodynas tai puikiai parodo (žodyną savo bibliotekoje tyrėjas turėjo mažiausiai nuo 1777 m., bet bibliografiniai sąrašai jo nerodo). J. V. Zlobickis bendradarbiavo ir palaikydavo ryšius su visa akademine Viena ir Praha. Turimas knygas, ypač tuo metu jam neaktualias, jis mielai skolindavo bei atiduodavo savo artimiesiems kolegoms, kuriems jos buvo naudingesnės. Tikriausiai tokiu būdu ir žodynas pakeitė savininką ir ilgainiui atsidūrė Prahos Klementinume.

Dėl duomenų stokos nieko konkrečiau negalima pasakyti apie tai, kada ir ko-kiomis aplinkybėmis žodynas pateko į J. V. Zlobickio rankas. Jį galėjo įsigyti kuriame nors knygų aukcione Vienoje arba kelionės metu svetur. Knygą galėjo pa-

veldėti iš savo pirmtako (karo akademijoje) Wiedemanno, kurio sukaupta biblioteka davė pagrindą jo asmeninei bibliotekai (Reichel 2004: 28).

Čekijos Nacionalinio muziejaus bibliotekoje saugomas šaltinis *Katalog slavik knihovny J. V. Zlobického* iš dalies (netiesiogiai) atskleidžia J. V. Zlobickio požiūrį į lietuvių kalbą. Slavistikai svarbių leidinių bei rašytinių šaltinių sąrašė *Lituanica* pateikta greta *Lufatica* (kitos rubrikos: *Cyrillica*; *Glagolitica*; *Carniolica*; *Carniolica miscellanea*; *Russica*; *Vodnikiana*; *Dalmatica*, *Croatica et. Slavonica*; *Adminicula ad rem Slavicam*; *Bohemica*; *Polonica*). Kaimynystė būtent su sorbų (lužicų) filologija šiuo metu galėtų stebinti, tačiau XVIII–XIX a. sandūroje toks gretinimas, atrodo, nebuvo išskirtinis ir retas. Lietuvių kalba buvo suvokiama per sorbų (mažiau – lenkų) kalbų prizmę. Tokį požiūrį atskleidžia F. L. Čelakovskio XIX a. pirmos pusės botanikos epigrama *Routa*, „Rūta“:

Proč Litvinky a Polky milé, i ty Srbky lužické
Z routy si vínky vijí, písňě o routě pějí?
Šťastní národové se nehlásí k routě zahořklé,
Ji v podobenství vzal lid si jen uhnětený. (Čelakovský 1850: 102)

Vertimas:

Kodėl lietuvaite, mielos lenkės ir tos lužicų sorbės
Iš rūtos pindamos vainikus apie rūtą dainas dainuoja?
Laimingos tautos nesitapatina su karčia rūta,
Ją kaip pavyzdį renkasi tik tautos pavergtos.

3.

Kodėl ir kada iš Vienos žodynas atsirado Prahoje, kokio asmens iniciatyva pateko į viešosios universitetinės bibliotekos fondą? Norint atsakyti į šį klausimą reikėtų apžvelgti XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios Prahos filologų sambūrį, išskirti tyrėjus, kuriems rūpėjo baltistikos problematika ir kurie svarstė baltų ir slavų kalbų santykius. Jų nėra daug ir tai gerokai palengvina užduotį.

Lemiamos reikšmės, sprendžiant baltų ir slavų klausimą, amžių sandūroje Prahoje turėjo čekų filologas, istorikas, čekų slavistikos pradininkas jėzuitas Josefas Dobrovskis (1753–1829). 1788 m. pasirodė jo straipsnis „Apie vietas Europoje, kur slavų seniai gyventa [...]“ (*Uiber die ältesten Sitze der Slawen in Europa [...]*). Jame autorius teigė:

Baltų pamarys šalia Vyslos žiočių yra seniausia vėndų, kitaip sakant, slavų tėvynė. Čia nuo neatmenamų laikų daug amžių prieš Kristų jau buvo jų gyvenvietės, kadangi taip pat ir savo kalba jiems giminingiausieji latviai, prūsai ir lietuviai čia pat arba artimoje kaimynystėje gyveno. Jokia kita kalba visoje Europoje į slavų kalbą nėra tiek panaši

kaip senprūsių, latvių bei lietuvių. Pastaras tris aš laikau vienos kalbos tarmėmis (į Azijos kalbas slavų kalba yra šiek tiek mažiau panaši negu vokiečių). Tarp germanų kalbų slavų kalba giminingesnė skandinavų, danų, švedų ir vokiečių žemaičių tarmei, tačiau žymiai didesnę giminystę rodo, be abejo, lotynų kalbai. Tarp pastarosios ir slavų kalbų per vidurį stovi lietuvių kalba. (Dobrovský 1788: XIX–XX)

Tvirtai skleidžiama nuomonė turėjo būti paremta nuodugnesniu aptariamųjų kalbų tarpusavio lyginimu. Vargu ar galėjo J. Dobrovskio požiūriui padaryti įtakos J. V. Zlobickio, su kuriuo Prahos tyrėjas palaikė ilgamečius ir glaudžius kūrybinius ryšius, mintys. Tačiau naudingą šaltinį Vienos slavistas į Prahą nusiųsti tikrai galėjo.

Tos pačios slavų protėvynės lokalizacijos – Baltijos pamarys šalia Vyslos žiočių – laikėsi J. Dobrovskio darbų tęsėjas, slavistas, literatūros istorikas, etnografas, kalbininkas, rašytojas Pavelas Josefas Šafaříkas (taip pat Šafárik, 1795–1861), veikalo *Slovanské starožitnosti* (1837 ir 1865, Praha) autorius. Nuo 1841 m. jis dirbo Prahos universiteto bibliotekos kustodu, nuo 1848 m. jos vadovu, dėl to, turint omenyje jo plačius baltistinius interesus, rankraštinio žodyno atsiradimą Klementinume prasminga laikyti būtent P. J. Šafaříko nuopelnui. *Slavų senienų* autorius sąmoningai bei sistemingai kaupė lituanistinę medžiagą, rinko reikalingas publikacijas, rankraštinius šaltinius, darydavo lituanistinių paminklų nuorašus. Jam, „didžiai gerbiamam tėviškajam mano studijų rėmėjui“, 1852 m. vasarą iš Rytų Prūsijos ataskaitinius laiškus apie lituanistinės ekspedicijos pasisekimus siuntė Augustas Schleicheris (Schleicher 2008: 670–739). „Garsiajam ponui Šafaříkui“ A. Schleicheris dėkoja straipsnyje „O jazyku litevském, zvláště ohledem na slovanský“, kur nuodugniai gvildenamas abiem taip rūpimas baltų ir slavų klausimas.

Klementinume saugomas rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, be jokios abejonės, buvo parankus ir naudingas P. J. Šafaříkui, minimaliai aprašant baltų ir slavų tautų bei kalbų santykį veikale *Slovanské starožitnosti* (dalis I, skyrius III *Přehled cizích kmenův*, poskyris §19 *Kmen litewský*, p. 359–377).

4.

Apžvelgsime ir kitus tyrėjus, kurie XIX a. pirmoje pusėje galėjo naudotis rankraštiniu žodynu. Pradėti reikia nuo P. J. Šafaříko ir į kokybiškai kitokį lygmenį jo iškeltų baltų ir slavų studijų.

Kalbant apie P. J. Šafaříką ir jo amžininkus reikėtų atkreipti dėmesį, kad kai kurios universiteto bibliotekininko mintys ilgainiui buvo iškraipytos. P. J. Šafaříko vardas šiuo metu paprastai siejamas su slavų kildinimu iš Karpatų arealo. Šiuo atžvilgiu jo požiūriai tapatūs su Olego Trubačiovo idėjomis. Tiesa, mokslininkas Tatrus dažnai mini savo darbuose, teigdamas, kad slavai gyveno „už Tatrų“, „iš kitos Tatrų pusės“. Tačiau tikroji situacija yra šiek tiek sudėtingesnė.

Iš tikrųjų P. J. Šafaříko nuomonė apie slavų protėvynę niekuo nesiskiria nuo J. Dobrovskio žymiai anksčiau išdėstytų minčių. J. Dobrovskį kaip savo pozicijos šaltinį jis tiesiogiai nurodo (p. 360) savo *Slavų senienose*: „Lietuvių kamieno tautas mes suvokiame kaip savo tėvynės senbuvių, kurie senais giliai priešistoriniais laikais kartu su savo slavų broliais gyvenę Baltijos pamaryje“ (Šafařík 1837: 366). Apie baltų ir slavų giminystę toliau rašo: „priešistorinių laikų lietuvių bei slavų tautas suprantame kaip to paties kamieno atšakas, tačiau istoriniais laikais dėl išorinių priežasčių jos tiek išsiskyrė, kad dabar jas laikome skirtingomis. Vis dėlto į šiuos kamienus žiūrime kaip į artimiausius tarp visų kitų indoeuropiečių. Dėl to indoeuropiečių genčių visumoje šiuos du broliškus kamienus dedame kartu ir šalia vienas kito, vadindami juos bendrai vinda (Vendae). Atsiskyrimas nuo lietuvių kamieno atsitiko neabejotinai netrukus po jų perkėlimo į Europą“ (Šafařík 1837: 361). Tolesnę raidą, pagal P. J. Šafaříką, nulėmė svetimų tautų įsikišimas į bendrą baltų ir slavų erdvę. Taiklų gyvenimą suardė „gotai ir kiti germanai“. Skirtinga reakcija į gotų spaudimą ilgainiui nulėmė skilimą tarp slavų ir baltų. Konkrečiai savo vietoje pasilikę baltai pateko gotų valdžion, o laisvės siekiantieji slavai pasitraukė tolyn – „giliau į žemes šalia Tatrų“. Baltų kalbų morfologinės sandaros didesnę archajiškumą, palyginus su slavų, kalbininkas ir istorikas aiškina savaip – pagal čekų (ir kitų slavų) tautinio atgimimo nuostatą: „viena (lietuvių kalba) daug amžių prieš Kristų svetimybėmis prisipildė ir suakmenėjo, kita (slavų)ėjo savo keliu, vystėsi laisvai ir pati sau, ir kaip šviežias ir galingas augalas visur išvystė, išplėtė savo šakotą atžalų šakas, lapus, žiedus ir vaisius“ (Šafařík 1837: 362).

Taigi J. Dobrovskio požiūrį toliau perėmė ir pratęsė slovakas P. J. Šafaříkas. Pažymėtinas vaidmuo, kurį vaidina baltai. Slavų protėvynės XIX a. Prahoje buvo aktyviai ieškoma, tačiau senųjų baltų lokalizacija klausimų nekėlė (320 pr. Kr. – 175 po Kr.). Pats P. J. Šafaříkas baltų gyvenamąsias vietas grindžia Baltijos jūros pavadinimo baltiškąja etimologija. Turint omenyje kalbų bei kultūrų panašumą, tyrėjai remdamiesi baltais lokalizuodavo ir slavus. Baltai, slavų protėvynės ieškant, pasitarnavo atspirties tašku. Būtent tai lėmė slavų (tų pačių baltų, tikrai laisvės trokštančiosios jų dalies) protėvynės kildinimą iš Baltijos jūros pakrantės.

Kaip P. J. Šafaříko mąstysenos pavyzdį pateiksime šią apibendrinamojo pobūdžio ištrauką: „Ankstyvieji Baltijos pamario gyventojai šalia Vyslos žiočių buvo slavai, kuriuos vėliau (ko gero, IV a. pr. Kr.) iš čia išstūmė gotai. Apie tai, kokia buvo abiejų broliškų, lietuvių bei slavų, tautų padėtis, o ypač palei gintaro krantą, ir kokie buvo jų tarpusavio santykiai, nieko tvirtai negalime teigti. Tačiau galima manyti, kad kaip vieno kamieno vaikai tuomet jie kalba mažai arba nežymiai tesiskyrė, o tikyba ir papročiai buvo glaudžiai susiję. Visame tame pamaryje ramiai ir taikiai vieni šalia kitų gyveno. Gintaru prekiaudami nuo slavų toliau per Tatrų Adrijos pamario link jie buvo žinomi seniesiems autoriams vindow vardu. Karingų

gotų ir jų gentainių, dabar žinomų kaip vindilai arba vandalai, įsiveržimas į vindų žemes, į pamarį ir Vyslą, vindų išvaymas iš čia ir lietuvių tautų užkariavimas pakeitė laimingus abiejų tautų santykius. Slavai gotų ir kitų germanų nustumti nuo Baltijos jūros, o keltų išvayti nuo Adrijos jūros, nematydami kitos išeities ir mylėdami laisvą ir ramų gyvenimą, pasitraukė dar toliau į šiaurę, kur nesutiko pasipriešinimo. Lietuvių tautos susimaišę su gotais ir kitais germanais ir turėdami tarpusavyje dar finougrų savo gryną tautiškumą pamažu prarado ir dėl to nutolo nuo slavų“ (Šafařík 1837: 366).

Tačiau su P. J. Šafaříko požiūriu nesutinka lituanistas F. L. Čelakovskis, kuris taip pat sėmėsi duomenų iš Mažosios Lietuvos rankraštinio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno. Aptinkami bendri baltų ir slavų leksikos bruožai F. L. Čelakovskį pastūmėjo imtis, kaip jau buvo minėta, ypatingo leksikografinio darbo. Žodynas, prie kurio dirbta iki pat mirties¹³, kėlė atskirą lingvistinę koncepciją. Ją F. L. Čelakovskis plačiai išdėstydavo bendraudamas su kolegomis, skaitydamas paskaitas Vroclavo ir Prahos universitetuose:

Pagaliau matome ypatingą ir įdomų lietuvių kalbos (o kartu ir jos dvynių – latvių bei mirusios senųjų prūsų kalbų) ir slavų kalbų santykį, kuris prie jo patraukia kiekvieno slavisto dėmesį. Ši kalba yra verta, kad jai apskritai būtų skiriama daugiau globos, ypač kol ji dar gyvuoja pasaulyje; nes, atsižvelgiant į spartų jos nykimą ir kaimyninių kalbų (iš vienos pusės vokiečių, iš kitos – rusų) ekspansiją, gali atsitikti, kad prabėgs mažiau nei pora šimtmečių ir veltui palikuonys dairysis lietuvių.

Lietuvių kalbos gramatika labai autentiška ir tiksli, tačiau leksika svetimybų perpildyta ir užteršta. Kone pusė šiuolaikinės lietuvių kalbos žodžių yra visiškai slaviški. Dauguma šios leksikos atėjo iš lenkų ir rusų kalbų, ir tai labai lengvai paaiškinama istoriškai gerai žinomu gyvenimo kaimynystėje tūkstantmečiu. Kad dar kita bendrų lietuvių ir slavų kalbų kamienų, reiškiančių paprastas sąvokas, dalis taip pat atsirado tik krikšto eroje, manyti negalima: labiausiai linkstame prie to priešistorinio šaltinio, iš kurio kyla, pavyzdžiui, ir sanskrito giminystė su slavų kalbomis. Dar kita pamatinių žodžių sanakaupa yra visai savita ir būdinga tik lietuvių kalbai. Iš dalies čia taip pat randame skolinių iš germanų, suomių ir kitų kalbų.

Lietuvių kalbos ir tautos paplitimo lauką prieš keturis šimtus metų dar matome kaip labai platų – didieji kunigaikščiai savo skeptru liedsdavo net Juodąją jūrą. Bet kalbotyra kartais nušviečia ir tokius amžius, apie kuriuos nutyli istorija. Šiam mokslui padedant, sužinome, kad lietuvių gentis ne tik palei visą Baltijos jūrą gyveno, bet savo gyvenvietėmis įsiterpdavo giliai į Vidurio Europą. Ką gi kita galima manyti, kai Pomeranijos, Riūgeno, Meklenburgo, Brandenburgo raštuose nuo XI amžiaus ir toliau

¹³ 1851 m. pradžia datuojama giminystės terminų ištrauka padaryta iš 1850 m. G. F. Nesselmano žodyno. Jį F. L. Čelakovskis iš knygų platintojo gavo 1851 m. vasario 13 d.

gausu vietovardžių, kurie yra suprantami tik remiantis lietuvių kalba. Kokią gi kitą išvadą galima daryti? Tik tą, kad ši tauta čia kažkada turėjo gyventi.

Lietuvių atšakos, be jokios abejonės, toli į slavų gyvenamąjį plotą įsiliedavo; taip pat ir tai yra akivaizdu, kad slavus nuo senų senovės daugiausia traukdavo prie šios tautos, su ja pamažu į vieną visumą susiliejančią. Kas gi čia keista? Tuščių kraštų visur buvo pakankamai; lietuvių genties ištikimas būdas, linkęs prie ramaus žemdirbio gyvenimo, gerai derėjo su mūsų slaviškuoju, todėl viena tauta galėjo ne tik puikiai įsikurti šalia kitos, bet ir jos tarpe (tokių pavyzdžių matome pas mūsų kaimynus vengrus).

Kad čia išdėstytus teiginius kuo nors paremčiau, iš daugelio įrodymų pasirinksiu vieną, kuris bus įdomiausias, nes susijęs su mūsų tėvyne.

Yra žinoma, kad slavų kalbų sudėtyje yra tokių žodžių kamienų, kurie paliudyti visur, t. y. kiekvienoje slavų kalboje yra žinomi ir vartojami. Yra taip pat tokių žodžių, kurie paplito tik didesnėje ar mažesnėje kalbų grupėje. Galų gale esama ir tokių, kurie tik vienoje kitoje pasirodo, bet dėl to, žinoma, niekas neabejoja jų slaviškumu. Taip pat ir mes turime tam tikrą kamienų skaičių, kurie laikomi savais, nors jie ir pasitaiko vien čekų kalboje. Kai žvelgiame į tokius žodžius ir vardus, kuriems nerandame atitikmenų nei slavų, nei kitose giminiškose kalbose, pastebime, jog jie lygiai ta pačia ar nežymiai pakitusia forma vartojami lietuvių kalboje. Tad kokią išvadą esame priversti daryti? Neginčijamai tą, kad mes, čekai, kažkada turėjome su šiuolaikiniais lietuviais susidurti ir glaudžiai bendrauti.

Bet istorija, tai, ką ji aprėpia, nepateikia nė mažiausių pėdsakų, liudijančių apie tokią bendriją, kuri tarp mūsų ir šios tautos ilgesnį laiką būtų trukusi. Todėl nelieka nieko kito, o tik nevaržyti minties, kad ta bendrystė siekia tokius laikus, iš kurių neišliko rašytinių paminklų.

Iš daugelio tokių žodžių, kuriuos man pavyko surinkti, pateikiu tik kai kuriuos: švarný : szwarus; náramný : nerammus; sluka = slankĕ, la. slohka; luňák = lingĕ ide. Waihe iš lingau “ratu lėkti į viršų”; ožanka (žolĕ teucrium) : ožys, taip pat ir mūsų žolĕ vadinama kozlík “oželis”; zákampí : kampas; chomol : kamuolys; krbatý : karbūtas; vyvaditi : iszwadoju; klábositi : kalbu, kalbĕsis; šarapatka : szerpĕtos; loudati se = lendu; kmen = kamėnas; zvířetnice : žvĕrinnĕ ir t. t.

Veltui dėtume pastangas slavų kalbų duomenimis išaiškinti kai kuriuos savo vietovardžius ir hidronimus; tuo tarpu lietuvių kalboje jie tuoj įgauną skambėjimą ir prasmę, pavyzdžiui: Úpa, Úpice, Opava : liet. uppĕ; Labe iš labas; Ogra, Ohře iš geras; Ploušnice upė prie m. Děčín, kuri įteka į Elbę, iš plusze (pagal Rokytnice); vietos Řisuty Rakovniko bei Litomyšlio kraštuose : liet. rezutis; Lkouš prie m. Lokšany nuo lokis (taip pat turime ir Medvědí); Ula, vyro vardas Hula ir Hulin, Hulice, liet. ūla (Slála vietoje Skalky); Lobze iš lobis; Doksy prie Doksany : dažnas lietuvių vyriškas vardas Doksa, paliudytas nuo XIV amžiaus. Panašių vardų, rodančių į lietuvių kalbą, galima surasti taip pat Moravijoje, Silezijoje, Lužicoje ir kitur. Visa tai rodo, kokia gi mums nežinomais laikais tai buvo išplitusi tauta ir kaip smarkiai dabar sumenkėjo. (Čelakovský 1877: 64–66)

Taigi F. L. Čelakovskis stengėsi atskleisti priešistorinę kaimynystę, kai čekų ir lietuvių protėviai itin glaudžiai ir sėkmingai kontaktavo. Šiuolaikinė lietuvių kalbos morfologija F. L. Čelakovskio suprantama kaip „autentiška ir tiksli“, ji labiausiai atitinkanti slavų kalbų gramatiką. Būtent dėl baltų ir slavų, čekų ir lietuvių kalbų panašumo, jų artimos giminystės, XIX a. pirmojoje pusėje sukuriama savita koncepcija, pagal kurią lietuviai (baltai) kildinami iš pačios Čekijos. F. L. Čelakovskio pastangos atskleisti priešistorinę kaimynystę, kai čekų ir lietuvių protėviai kalnų apsuptoje žemumoje (*Česká kotlina*) itin glaudžiai ir sėkmingai bendravo, ryškiai matomos jo Vroclave bei Prahoje skaitytose paskaitose studentams. Bendros baltų ir slavų raidos epochos idėjai, jos (epochos) Čekijos lokalizacijai bei pagrindimui kaip tik pasitarnavo *Lietuvių kalbos žodynas* (*Knihovna Národního muzea*, sign.: IV A 11). Tam tinka žodžių atranka, jų aiškinimo būdas, polinkis į etimologizavimą. Galima sakyti, kad savo prigimtimi F. L. Čelakovskio žodynas, šiaip ar taip išsivystęs iš M. Benešovskio knygelės, yra Reinholdo Trautmanno *Baltisch-Slavisches Wörterbuch* (Göttingen, 1923) pirmtakas.

F. L. Čelakovskio keliamos mintys ir jas atitinkantis rankraštinis lietuvių kalbos žodynas koreguoja mūsų supratimą apie kartinio baltų ir slavų klausimo istoriją. Baltistikos ir slavistikos metraščiuose pagal atsiradimo seką pirmuoja A. Schleicherio hipotezė apie bendros baltų ir slavų prokalbės egzistavimą. Pagal susiklosčiusią tradiciją ji vadinama klasikine, tuo tarpu siekimas atkurti tam tikrą laiką trukusią bendros raidos epochą, kai įvyko šių kalbų suartėjimas, priskiriamas prie naujųjų modelių. Tačiau kai kurie čekų baltistikos istorijos puslapiai parodo, jog tariamoji naujovė yra tik visų primiršta koncepcija, kuri pirmą kartą buvo išreikšta ir argumentuota jau XIX a. pirmojoje pusėje. Atrodo, kad A. Schleicherio baltų ir slavų prokalbės idėja atsirado ir vystėsi kaip priešprieša senesnei F. L. Čelakovskio teorijai.

Šaltiniotyros atžvilgiu ypatingai svarbu pabrėžti, kad F. L. Čelakovskis, kurdamas savo lingvistinę koncepciją, naudojo rankraštinio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno medžiagą. Tai rodo žodyno straipsniai, kuriuose figūruoja žodžiai, palindyti F. W. Hakui priskirtame ir jam gimininguose žodynuose.

Taigi, Leopoldas Geitleris 1875 m. nebus pirmasis žodynu pasinaudojęs tyrėjas. Iki jo Mažosios Lietuvos leksinę medžiagą nagrinėjo filologas romantikas F. L. Čelakovskis, nuo 1825 m. iki 1852 m. rašęs baltų ir slavų leksinių bendrybių žodyną, kuris rėmė jo skleidžiamą baltų ir slavų kilmės, etnogenezės ir glotogenezės teoriją. Pats žodyno atsiradimas Klementinume, t. y. Prahos Imperatoriškojoje karališkojoje viešojoje bei universiteto bibliotekoje, ko gero, bus susijęs su kita iškilia XIX a. pirmosios pusės baltistikos bei slavistikos sričių asmenybe – P. J. Šafaříku, kuris, remdamasis panašiais šaltiniais, tą pačią baltų ir slavų problematiką sprendė iš esmės

kitaip. Jo požiūriai sutapo su J. Dobrovskio tyrimų rezultatais. O jėzuitas J. Dobrovskis – kaip artimas J. V. Zlobickio bendramintis bei kolega – interpretuotinas kaip asmuo tarpininkas, kurio dėka vokiečių–lietuvių kalbų žodynas(-ai) (F. L. Čelakovskio ir kitų naudotas P. Ruigio žodynas taip pat galėjo būti iš J. V. Zlobickio asmeninės bibliotekos) atsirado Prahoje.

Visi minėti asmenys, tęsdami M. Benešovskio tyrimo kryptį, t. y. nuodugniai tyrinėdami baltų ir slavų kalbų santykių problematiką, sistemingai dirbo su spausdintais, rankraštiniais žodynais. A. Schleicherio pažintis su Prahos žodynu turi būti nagrinėjama atskirai.

LITERATŪRA

Benešovský Matouš Philonomus 1587: *Knijžka slow Českých wyloženyh odkud swűj počátek magí (totiž) yaký gest gegich rozum. Sepsaná od Kněze Mathausse Philonoma, Pjsaře Konsystoře Pražské*. Wytisštěna w Starém Městě Pražském w Impressy Jiříjka Dačického.

Clavis Germanico–Lithvana 1995–1997: *Clavis Germanico–Lithvana. Rankraštiniis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* 1–4. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Čelakovský František L. 1825: *Slowanské národnj pjsně sebrané Frant. Ladisl. Čelakowským*. T. 2, V Praze: Pjsmem J. owd. Vetterlowé z Wildenbrunu.

Čelakovský František L. 1850: Kvítí – *Časopis Musea království českého* 24(1), 99–102.

Čelakovský František L. 1877: *Čtení o počátcích dějin vzdělanosti a literatury slovan-ských*. Praha: V kommissí u Františka Řivnáče.

Daukantas Simonas 1976: *Raštai* 1. Vilnius: Vaga.

Dini Pietro U. 2009: Baltų kalbotyros apyaušriai. Baltų kalbų paleokomparatyvistinės sampratos kalbotyros istoriografijos kontekste. – *Archivum Lithuanicum* 11, 439–462.

Dobrovský Josef 1788: Uiber die ältesten Sitze der Slawen in Europa, und ihre Werbreitung seit dem sechsten Jahrhundert; insbesondere über das Stammvolk der Mährer, und ihre Geschichte bis zur Einsetzung des Herzogs Rastislaw – Josef Vratislav Monse. *Versuch einer kurzgefaßten politischen Landesgeschichte des Markgrafthums Mähren*. Bd. 2. Vom Jahr 1182 bis 1306. Mit vorausgeschickter Abhandlung über die ältesten Sitze der Slawen. Olmutz, IX–LII.

Drotvinas Vincentas 1984: Kada parašytas vadinamasis Krauzės žodynas. – *Baltistica* 20(2), 163–167.

Geitler Leopold 1875: *Litauische studien. Auswahl aus den ältesten denkmälern, dialectische beispiele, lexikalische und sprachwissenschaftliche beiträge von Dr. Leopold Geitler*. Prag: T. Mourek.

Huňáček Václav 1975: Klášter Na slovanech a počátky východoslovanských studií u nás. – *Z tradic slovanské kultury v Čechách*. Praha: Universita Karlova.

Koupil Ondřej 2007: *Grammatykáři. Gramatologická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karoliněm.

Lemeškin Ilja 2010: Františko Ladislavo Čelakovskio lietuvių kalbos žodynas. – *Leksikografija ir leksikologija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 98–113.

Lemeškin Ilja 2012: Friedrichui Wilhelmui Haackui priskiriamas Prahos rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas. – *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai*. Vilnius: Petro ofsetas, 31–58.

Lemeškin Ilja 2013: Prahos vokiečių–lietuvių rankraštinio žodyno autorystės klausimu. – *Acta Linguistica Lithuanica* 69, 269–279.

Lexicon Lithuanicum 1987: *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Mokslo.

Narbutas Sigitas 2011: Praha–Vilnius: jėzuitų poveikis lietuvių kultūros raidai. – *Lietuvos Mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka. 2007 / 2008*. Vilnius, 52–70.

Reichel Walter 2004: Josef Valentín Zlobický – první profesor českého jazyka a literatury: život, působení a zásluhy na pozadí osvícenství. – *Vídenský podíl na počátcích českého národního obrození. J. V. Zlobický (1743–1810) a současníci: život, dílo, korespondence*. Praha: Academia, 24–42.

Schleicher August 1853: O jazyku litevském, zvláště ohledem na slovanský. – *Časopis Českého Museum* 27. Praha, 320–334.

Schleicher August 2008: A. Schleicherio laišakai iš Lietuvos P. Šafaříkui. – *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas* 1. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 670–739.

Šafařík Pavel Josef 1837: *Slovanské starožitnosti w Praze: tiskem Jana Spurného*.

Vykypělová Taťána 2012: Maximilian Schimek: Bemerkungen zu seiner Mitarbeit an Josef Zlobickýs Projekt einer gesamtslawischen Sprachlehre und zu beider Zerwürfnis. – *Miscellanea Vindobonensia Bohemica. In Erinnerung an den 200. Todestag von Josef Valentin Zlobický*. Wien: Holzhausen, 37–61 (Bohemoslavica abscondita 1.)

Voit Petr 2014: *Новые сведения о деятельности Франциска Скорины в Праге (1517–1519)* (Atiduota spausdinti.)

Manuscript German–Lithuanian Dictionary Credited to Friedrich-Wilhelm Haack in the Czech Republic

SUMMARY

While analysing the history of the Prague manuscript of the German – Lithuanian dictionary a very special Austro-Hungarian context can be clearly observed. The dictionary was witnessed in Vienna in 1777 and in 1875 the dictionary was undoubtedly referred by Leopold Geitler. However, the owner of the dictionary Josef Valentin Zlobický and Leopold Geitler will remain the only ones who touched this lexicographical source.

There is a substantial reason to presume that prior to Geitler, in the first half and the middle of the 19th century, the lexical material of the East Prussia was analysed by the philologist romantic František Čelakovský who was compiling the dictionary of Baltic – Slavic lexical generalities in the period of 1825 – 1852.

The coming of the manuscript dictionary in Clementinum, i.e. in Imperial and Royal Public and University Library of Prague will most probably be related to one more personality of Baltistics and Slavistics of the first half of the 19th century Pavel Jozef Šafárik. He was referring to the same sources, but approached the issues of the Balts-Slavs differently than František Čelakovský. His approaches towards the ethnogenesis and glotogenesis of the Balts-Slavs accorded with the attitudes of his predecessor Josef Dobrovský.

The Jesuit J. Dobrovský, as a close supporter and a colleague of J. V. Zlobický, should be presumed as a person mediator with the help of who the German – Lithuanian dictionary appeared in Prague.

The coming of the manuscript German – Lithuanian dictionary in Vienna was most probably decided by the scientific interests of J. V. Zlobický, the undertaking of the comparative grammar of all Slavic languages to be precise. The Czechs are inclined on treating the Lithuanian language as a separate, i.e. non-Slavic language from the time of Matouš Benešovský (1587). J. V. Zlobický could compare it to the Sorbian language. However, in this case, the Baltic-Slavic issue was important for the researcher in the seventh decade of the 18th century, and his then available manuscript source was convenient in searching for an appropriate explanation and reasoning of arguments of lexical character.

All the above mentioned individuals took on the research direction of Matouš Benešovský i.e. they consistently worked with printed and manuscript dictionaries while thoroughly analysing the issues of Baltic-Slavic language relations.

Įteikta 2014 m. gruodžio 5 d.

ILJA LEMEŠKIN

Praha Karolio universitetas

Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, Czech Republic

ilja.lemeskin@ff.cuni.cz